

اللَّهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ وَبَارِكْ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ

دانشگاه تربیت مدرس

دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی

گروه دین و فلسفه

پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد

رشته‌ی فلسفه و کلام اسلامی

عنوان:

سهم الهیات مسیحی

در طرح مسأله‌ی حدوث و قدم کلام الهی در علم کلام

استاد راهنما:

دکتر محمد جواد رضایی ره

استاد مشاور:

دکتر عباس شیخ شعاعی

دانشجو:

حیدر عباسی

بهمن ۱۳۸۹

تقدیم به

پدر و مادر و خانوادگی عزیزم کے

ہموارہ دعاہایشان بدرقہمی راہم بودہ است

سپاسگذاری

سپاس خدایی را که بزرگ و بخشنده است؛ خدایی که سپاسگذاری از خود و کسانی را که به نوعی مرهون آن‌ها هستیم بر ما واجب کرده و آن را سبب فراوانی نعمت و برکت قرار داده است. او را به خاطر نعمت‌هایی که بر همه ارزانی داشته، سپاس می‌گوییم و در بجا آوردن بندگی‌اش از او استعانت می‌جویم و بر محمد و آل محمد درود می‌فرستیم که سفینه‌ی نجات بشریت‌اند. در انجام این پژوهش افراد بسیاری مرا مرهون الطاف و محبت خود قرار دادند، بر خود لازم می‌دانم که از زحمات این عزیزان تشکر کنم.

در ابتدا تشکر می‌کنم از استاد بزرگوارم جناب آقای دکتر رضایی ره که با راهنمایی‌های خود مرا در این پژوهش یاری کردند و دشواری‌های راه را بر من آسان نمودند. امیدوارم بتوانم قدردان زحمات ایشان باشم. همچنین سپاسگزارم از استاد محترم و مشاورم، جناب آقای دکتر شیخ شعاعی که در این پژوهش از نظرات خوب ایشان بهره‌مند شدم.

از پدر و مادر عزیزم و خانواده‌ی گرامی‌ام که همواره تکیه‌گاه و مشوق من بودند و سختی‌های زندگی را به جان می‌خریدند، خالصانه تشکر می‌کنم و سلامت و سعادت ایشان را از درگاه حضرت حق خواستارم. در نهایت از تمام کسانی که به نحوی در مراحل مختلف این پژوهش یاریم کردند، تشکر می‌کنم.

This document was created with Win2PDF available at <http://www.win2pdf.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.
This page will not be added after purchasing Win2PDF.

چکیده

مسئله‌ی کلام خدا و قرآن، همواره چالشی جدی برای متکلمان مسلمان بوده است. این مسئله می‌تواند از دو جنبه‌ی معناشناختی و وجودشناختی مطرح شود. در جنبه‌ی معناشناختی مسائلی همچون ماهیت کلام خدا از نظر متکلمان اسلامی و بیان پیشینه‌ی تاریخی آن و در جنبه‌ی وجودشناختی مسائلی از قبیل دلایل متکلمان اسلامی درباره‌ی متکلم بودن باری تعالی، حدوث و قدم کلام خدا و قرآن بررسی می‌شود.

پژوهش حاضر با عنایت به ادعای پاره‌ای از مستشرقان مبنی بر منشأ برون دینی داشتن مسئله‌ی حدوث و قدم کلام خدا و قرآن ضمن تبیین معناشناختی و وجودشناختی کلام الهی بر اساس منابع اصیل اسلامی، به بررسی سهم الهیات مسیحی و منشأ این آموزه و یافتن برترین دیدگاه با معیار عقل و سازگاری با متون مقدس اسلامی و شواهد تاریخی نیز پرداخته است.

البته با وجود این که تحقیق کاملی در این باره صورت نگرفته؛ نظریه پردازی‌هایی که از سوی مکاتب و بزرگان آن‌ها ارائه شده، راه‌گشای این مسائل است. در این پژوهش می‌توان با کنار هم قرار دادن این نظریه‌ها و مقایسه‌ی آنها با موازین عقلی و روایی و مهمتر از همه با قرآن به نظریه‌ی مکتب اهل بیت - علیه السلام - رسید.

کلید واژه: کلام خدا، قرآن، حدوث، قدم، معتزله، اشاعره، کلام اسلامی، کلام مسیحی.

This document was created with Win2PDF available at <http://www.win2pdf.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.
This page will not be added after purchasing Win2PDF.

فهرست مطالب

عنوان	شماره‌ی صفحه
پیش‌گفتار	۱
فصل اول: کلیات	۳
۱-۱. بیان مسئله و سؤال‌های تحقیق	۳
۲-۱. فرضیه‌ها	۶
۳-۱. ضرورت پژوهش	۶
۴-۱. پیشینه‌ی پژوهش	۶
۵-۱. اهداف پژوهش	۷
۶-۱. جنبه‌ی جدید بودن و نوآوری	۷
۷-۱. روش انجام پژوهش	۷
فصل دوم: بررسی ماهیت شناختی کلام خداوند	۹
۱-۲. مقدمه	۹
۲-۲. معنای لغوی کلام و متکلم	۱۰
۳-۲. ماهیت کلام در قرآن	۱۰
۴-۲. ماهیت کلام خدا در ادیان یهود و مسیحیت	۱۳
۱-۴-۲. ماهیت کلام خدا در دین یهود	۱۳
۲-۴-۲. ماهیت کلام خدا در دین مسیحیت	۱۵
۳-۴-۲. مقایسه‌ی ماهیت کلام خدا در ادیان یهودیت، مسیحیت و اسلام	۱۶
۵-۲. ماهیت کلام خدا از زبان اندیشمندان اسلامی	۱۸
۱-۵-۲. ماهیت کلام خدا از نظر معتزله	۱۸
۲-۵-۲. ماهیت کلام خدا از نظر حنابله	۱۹
۳-۵-۲. ماهیت کلام خدا از نظر کرامیه	۱۹
۴-۵-۲. ماهیت کلام خدا از نظر کلاییه	۲۰
۵-۵-۲. ماهیت کلام خدا از نظر اشاعره	۲۰
۶-۵-۲. ماهیت کلام خدا از نظر شیعه‌ی امامیه	۲۲
۷-۵-۲. نقد و بررسی	۲۳

۲۷.....	۶-۲. نحوه‌ی تکلم خدا .....
۲۹.....	۷-۲. تاریخ تحول و تطور بحث از کلام خداوند .....
۳۷.....	فصل سوم: بررسی وجود شناختی کلام خدا .....
۳۷.....	۱-۳. مقدمه .....
۳۸.....	۲-۳. اثبات متصف بودن خداوند به صفت کلام .....
۳۸.....	۱-۲-۳. دلیل سلف بر متکلم بودن خداوند .....
۳۹.....	۲-۲-۳. دلیل معتزله بر متکلم بودن خداوند .....
۳۹.....	۳-۲-۳. دلیل اشاعره بر متکلم بودن خداوند .....
۴۱.....	۴-۲-۳. دلیل شیعه‌ی امامیه بر متکلم بودن خداوند .....
۴۱.....	۳-۳. سرچشمه‌ی صفات .....
۴۴.....	۴-۳. کلام: صفت ذاتی یا فعلی .....
۴۵.....	۱-۴-۳. صفات ذاتی و صفات فعلی .....
۴۵.....	۱-۱-۴-۳. دیدگاه معتزله درباره‌ی صفات .....
۴۸.....	۲-۱-۴-۳. دیدگاه حنابله و اهل حدیث درباره‌ی صفات .....
۴۸.....	۳-۱-۴-۳. دیدگاه کلاییه درباره‌ی صفات .....
۴۸.....	۴-۱-۴-۳. دیدگاه کرامیه درباره‌ی صفات .....
۴۹.....	۵-۱-۴-۳. دیدگاه اشاعره درباره‌ی صفات .....
۴۹.....	۶-۱-۴-۳. دیدگاه جهمیه و نجاریه درباره‌ی صفات .....
۵۰.....	۷-۱-۴-۳. دیدگاه شیعه‌ی امامیه درباره‌ی صفات .....
۵۲.....	۸-۱-۴-۳. نقد و بررسی آراء .....
۵۴.....	۲-۴-۳. فرقه‌هایی که کلام خدا را از صفات فعل او می‌دانند .....
۵۴.....	۱-۲-۴-۳. گروه معتزله .....
۵۵.....	۲-۲-۴-۳. گروه جهمیه و نجاریه .....
۵۵.....	۳-۲-۴-۳. گروه کرامیه .....
۵۶.....	۴-۲-۴-۳. گروه شیعه‌ی امامیه .....
۵۷.....	۵-۲-۴-۳. گروه خوارج .....
۵۷.....	۶-۲-۴-۳. گروه مرجئه .....

- ۳-۴-۳. فرقه‌هایی که کلام خدا را از صفات ذاتی او می‌دانند ۵۷
- ۳-۴-۱. گروه کلابیه ۵۷
- ۳-۴-۲. گروه حنابله ۵۷
- ۳-۴-۳. گروه اشاعره ۵۸
- ۳-۴-۴. گروه مشبهه ۵۹
- ۳-۴-۵. نقد و بررسی ۶۰
- ۳-۵. حدوث و قدم کلام خدا ۶۱
- ۳-۵-۱. دلایل قدم کلام خدا ۶۳
- ۳-۵-۱-۱. دلایل نقلی قدم کلام خدا ۶۳
- ۳-۵-۱-۲. دلایل عقلی قدم کلام خدا ۶۸
- ۳-۵-۲. دلایل حدوث کلام خدا ۷۲
- ۳-۵-۲-۱. دلایل نقلی حدوث کلام خدا ۷۲
- ۳-۵-۲-۲. دلایل عقلی حدوث کلام خدا ۷۶
- ۳-۵-۲-۱. دلایل شیعه‌ی امامیه ۷۶
- ۳-۵-۲-۲. دلایل معتزله ۷۸
- ۳-۵-۳. نقد و بررسی کلی در مورد حدوث و قدم کلام خدا ۸۰
- ۳-۵-۴. بررسی نظر کسانی که معتقدند نباید به قرآن مخلوق گفت ۸۲
- ۳-۵-۴-۱. قرآن نه مخلوق است و نه غیرمخلوق ۸۳
- ۳-۵-۴-۲. بعضی از قرآن مخلوق است و بعضی نامخلوق ۸۴
- ۳-۵-۴-۳. قرآن نه مخلوق است و نه غیر مخلوق، بلکه محدث است ۸۵
- ۳-۵-۵. موضع اهل بیت علیهم السلام ۸۶
- ۳-۵-۶. مقایسه‌ی دیدگاه معتزله با شیعه‌ی امامیه درباره‌ی حادث و قدیم بودن قرآن ۸۷
- ۳-۶. کلام خدا؛ بسیط یا مرکب ۸۸
- ۳-۷. رابطه‌ی قرآن موجود با قرآن وحی شده و ارتباط این دو با لوح محفوظ ۹۱
- ۳-۷-۱. نظر معتقدان به قدیم نبودن کلام خدا و قرآن در مورد این مسئله ۹۱
- ۳-۷-۲. نظر معتقدان به قدیم بودن کلام خدا و قرآن در مورد این مسئله ۹۴
- ۳-۸. کلام مخلوق خدا، در کجا آفریده شد؟ ۹۸

۳-۹. کلام خدا جوهر جسمانی است یا عرض؟..... ۱۰۳

فصل چهارم: نتیجه گیری ۱۰۸

منابع ۱۲۰

This document was created with Win2PDF available at <http://www.win2pdf.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.
This page will not be added after purchasing Win2PDF.

پیش‌گفتار

مطالعات تاریخی مسائل دینی و تحلیل آن‌ها، نخستین گام در تدوین نظام‌مند مبانی دینی است. هر که سودای پژوهش در ادیان و بازشناسی آن را دارد، باید نخست با زیر و بم عقاید و مذاهب گوناگون و عوامل مؤثر در شکل‌گیری آن‌ها آشنا شود، تا از این طریق سره را از ناسره تشخیص دهد و بتواند در کرسی قضاوت بنشیند، اما این کار همچون دگر تحقیق‌های تاریخی از چند جهت مشکل می‌نماید:

الف) کمبود منابع دست اول.

ب) تعصب نویسندگان این منابع.

ج) زیادی فاصله‌ی زمان تحقیق با مورد پژوهش.

د) اختناق حاکم در بعضی از این فاصله‌ها و فشار حکام وقت که باعث تقیه و بیان عقاید به

صورت کنایه و گاهی به صورت نادرست می‌شود.

تحقیق و پژوهش حاضر نیز از این امور و مشکلات موجود بر سر راه آن مستثنی نبوده است، با وجود

آن کوشیده است با مراجعه به منابع دست اول و آثار اندیشمندان موثق و قابل اعتماد و به ویژه مقایسه-

ی آثار و اقوال متعدد موجود به راه صواب برسد.

فصل اول

کلیات

فصل اول: کلیات

۱-۱. بیان مسئله و سؤال‌های تحقیق

صفت کلام از جمله صفاتی است که متکلمانِ اوایل تاریخ اسلام درباره‌ی آن اختلاف کرده و به نزاع پرداخته‌اند. اختلاف در این مسئله چنان شدید بود که حوادث دوران محنت را رقم زد و به ضرب و شتم و زندانی شدن عده‌ای از محدثان و مخالفان نظریه‌ی حدوث کلام الهی از جمله امام احمد بن حنبل انجامید. بحث کلام خداوند را می‌توان از دو جنبه‌ی معناشناختی و وجودشناختی بررسی کرد، در بحث معناشناختی این سؤالات مطرح است که: ماهیت کلام چیست؟ کلام در قرآن به چه معنا است؟ نظر متکلمان اسلامی در مورد ماهیت کلام چیست؟ کلام در ادیان مسیحیت و یهود چه معنایی دارد؟ و در بحث وجود شناختی با این سؤالات روبرو هستیم که: آیا کلام خدا به عنوان صفتی از صفات او از

پیش موجود بوده است یا نه؟ و در صورت از پیش موجود بودن، قدیم است یا حادث؟ ارتباط کلام از پیش موجود و قدیم و یا حادث و مخلوق با قرآن وحی شده چیست؟ کلام خدا بسیط است یا مرکب؟ آیا کلام خدا فقط در یک جا موجود است و یا می‌تواند در جاهای مختلف در یک زمان موجود شود؟ کلام خدا جسم است یا عرض؟ پاسخ فرقه‌های کلام اسلامی به این پرسش‌ها متفاوت است:

گفتنی است امامیه و معتزله کلام خدا را عبارت از حروف و اصوات دانسته و طرفدار حدوث کلام خدا می‌باشند و می‌گویند: «کلام خدا از صفات فعل و حادث و قائم به غیر است و معنای تکلم خدا این است که اصوات و حروفی را در محلی از درخت و غیره ایجاد کند».

کرامیه بر این باورند که کلام خدا، حروف و اصوات است و در ذات او حادث می‌شود. حنابله بر این اعتقادند که کلمات و حروف همان کلام خداوند تبارک و تعالی است که ناآفریده است.

اشاعره قائل به کلام نفسی‌اند و می‌گویند: «کلام خدا معنایی قدیم و قائم به ذات خداوند است».

این اختلافات بیش از هر چیز ناشی از پیش فهم‌های متکلمان در تفسیر و تأویل آیات مبارکه‌ی قرآن و سخنان پیامبر(ص) و عدم بهره‌مندی آن‌ها از تعالیم اوصیای پیامبر(ص) است، برای مثال سلف در توجیه غیرمخلوق بودن کلام الهی به این آیه تمسک می‌جستند:

«تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ مِّنْهُمْ مَّن كَلَّمَ اللَّهُ وَ رَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ...» (بقره: ۲۵۳)

«اینان پیامبرانی هستند که ما بعضی از آنان را بر بعض دیگر برتری دادیم. خدا با بعضی از ایشان تکلم نمود و بعضی را از نظر درجه و مقام برتری داد...».

آن‌ها استدلال می‌کردند که تکریم حضرت موسی(ع) به تکلم با خداوند تبارک و تعالی بیانگر این است که آنچه شنیده بود از مخلوقات نبود، چون اگر از مخلوقات بود، در این صورت منزلت و افتخاری برای او به حساب نمی‌آمد. (بیهقی، الاسماء و الصفات: ۳۰۲)

با وجود این بعضی از مستشرقان از جمله ولفسن در پی مطالعات خود به این نتیجه رسیده است که آموزه‌ی کلام خدا بر گرفته از آموزه‌ی تثلیث مسیحیت و تعالیم یهودیت است و مدعی است این عقاید در جریان توسعه‌ی قلمرو حکومت اسلامی و در برخورد مسلمانان با افکار بیگانه و تماس آن‌ها با فرهنگ‌ها و مذاهب خارجی و به عبارتی مناظراتی که مسلمانان با مسیحیان داشتند به عالم اسلامی منتقل شده است. البته چنانکه در صفحات بعد روشن خواهد شد از مورخان کلام اسلامی کسانی چون محمد جواد مشکور و جعفر سبحانی در این ادعا با ولفسن هم‌عقیده هستند، اما لازم است

گفته شود که اصل این مباحث در قرآن و احادیث وجود داشته و مسلمانان تا زمانی که گرفتار اختلاف نشده و در مقابل هم صف‌آرایی نکردند، به بحث درباره‌ی آن‌ها پرداختند. آن‌ها با غفلت از منابع اصیل اسلامی، یعنی تعالیم امامان شیعه در مبحث کلام خدا، به مباحثی دامن زدند که نیاز نبود تا آن حد پیش بروند. لازم به ذکر است که مکتب اهل بیت - علیه‌السلام - و پیروان ایشان بر اساس آموزه‌های قرآنی، دچار افراط و تفریط بعضی از متکلمان معتزله و اشاعره و دیگر فرقه‌های کلامی نشده‌اند؛ یعنی نه مانند بعضی از معتزله تنور بحث از کلام خدا و قرآن را بدین شکلی که نیاز نبود داغ کردند و نه، مانند اشاعره و دیگر فرقه‌های اسلامی تفسیر و تأویل‌های ناروایی از کلام خدا و قرآن کردند؛ بلکه ایشان چنانکه خواهیم دید با به کارگیری دو عنصر عقل و نقل در نظامی پویا بهترین شیوه را در این راه انتخاب نمودند. آنان در این مسئله هم، مانند تمام مباحث کلامی دیگر که در آن زمان مطرح بوده است، راهی میانه را بر اساس آیات قرآن و تعالیم آموخته از پیامبر اکرم (ص) برگزیدند، ولی به دلیل شرایط سیاسی بسیار بدی که از همان اوایل بر شیعه حاکم بود، تأثیر زیادی بر متکلمان فرق دیگر نگذاشت و از منابع کلامی شیعه جز پاره‌ای از روایات امامان معصوم - علیهم‌السلام - چیزی بر جای نماند.

اگر چه متکلمان فرق و مذاهب اسلامی دور از تأثیر فرهنگ و عقاید پیروان ادیان دیگر نبودند؛ آنچه در شکل‌گیری عقاید آنها نقش اساسی داشت، تعالیم قرآن و سنت رسول اکرم (ص) بود. در این میان متکلمان شیعه به برکت وجود امامان معصوم - علیهم‌السلام - از آثار منفی و انحرافی این روابط مصونیت بیشتر داشتند.

برای این که ادعای مستشرقان و کسانی که با آن‌ها هم عقیده‌اند روشن شود، باید ابتدا مشخص گردد که سابقه‌ی این بحث از چه زمانی بوده است؟ و گرایش ابتدائی مسلمانان در این باره چه بوده است؟ آیا قائل به قدم کلام خدا و قرآن بودند و یا از ابتدا با تکیه بر تعالیم اسلامی غیر از خداوند، همه چیز را مخلوق می‌دانستند؟ آیا دوری از مکتب اهل بیت را می‌توان از عوامل عمده‌ی این منازعه‌ی کلامی دانست یا نه؟

بنابراین شایسته است بررسی شود که:

۱. آیا آموزه‌ی کلام خدا به طور کلی بر گرفته از آموزه‌ی تثلیث مسیحی و تعالیم یهودیت است؟ یا منشأ قرآنی و حدیثی دارد؟
۲. در صورت تأثیر و تأثر این آموزه، این تأثیر و تأثر در چه حد بوده و بر عقاید چه کسانی سایه افکنده است؟

۳. کدام یک از دیدگاه‌های مربوط به کلام خداوند متعال و قرآن با مجموعه آیات و روایات از یک سو و با احکام عقل از سوی دیگر سازگاری بیشتری دارد؟

۱-۲. فرضیه‌ها

۱. آموزه‌ی کلام خدا (قرآن) به هیچ وجه مأخوذ از تعالیم مسیحی و یهودی نیست.
۲. تلقی‌های مختلف از آموزه‌ی کلام خدا منشأ اسلامی دارد و متفکران اسلامی با مراجعه به قرآن و حدیث و با توجه به موضع خویش در امر تفسیر و تأویل نصوص دین، آن نظریات را ارائه داده‌اند.
۳. نظریات متکلمان شیعه و معتزله در باره کلام خدا با مجموعه آیات قرآنی و روایات اسلامی نسبت به نظر دیگر متکلمان اسلامی مطابقت بیشتری دارد.

۱-۳. ضرورت پژوهش:

با عنایت به این که قرآن نقش اساسی و محوری در تعالیم و احکام اسلامی دارد، هر گونه پژوهش برای روشن کردن مسائل مربوط به آن ضروری است. از جمله مسائل مربوط به قرآن این است که اگر قرآن کلام و سخن خداوند است از چه زمانی و در کجا نازل شده است؟ آیا قبل از نزول آن بر پیامبر(ص) موجود بوده است؟ و اگر موجود بوده، حادث است یا قدیم؟ ارتباط آن با خداوند چیست؟ آیا از صفات ذاتی اوست و خداوند از ازل متکلم است یا از صفات فعلی او؟

نگاه تاریخی به این مسائل بدون توجه به سیر تطور آن‌ها مانع از شناخت صحیح آموزه‌های کلامی می‌شود. متأسفانه در فرهنگ اسلامی و تفکر مسلمانان این مسئله یعنی رویکرد تاریخی - تحلیلی به مباحث کلامی تا حدی مورد غفلت واقع شده و این غفلت موجب کاستی‌هایی در این زمینه شده است. بنابراین شایسته است این کاستی‌ها با جدیت برطرف گردد. از طرف دیگر چون برخی از مستشرقان ادعا کرده‌اند که تلقی‌های مختلف متکلمان اسلامی از کلام خدا بر گرفته از تعالیم مسیحیت است، روشن کردن درستی یا نادرستی این مدعا هم ضروری می‌نماید.

۱-۴. پیشینه‌ی پژوهش:

با ویژگی بررسی و نقد تاریخی درباره‌ی کلام خدا ظاهراً در کشور ما هیچ پایان نامه‌ای نوشته نشده است. اما در پاره‌ای از منابع، مانند مذاهب الاسلامیین عبدالرحمن بدوی، ملل و نحل شهرستانی، مقالات الاسلامیین اشعری، الفرق بین الفرق بغدادی و کتاب‌های کلامی مختلف به صورت گذرا و بیشتر با نگاه تاریخی به این موضوع پرداخته شده است. در این میان ولفسن در فلسفه‌ی علم کلام مفصل‌تر از همه

به این مسئله پرداخته و لیکن از موضعی جانبدارانه نسبت به مسیحیت و یا غافلانه نسبت به کلام شیعی و تعالیم امامان اهل بیت مسئله را بررسی و تحلیل کرده است.

۱-۵. اهداف پژوهش:

بررسی تاریخی و تحلیل منطقی آموزه‌های مربوط به کلام خدا و قرآن برای رسیدن به بینشی صحیح در این باره و تبیین این مطلب که آموزه‌ی کلام خدا و تلقی‌های مربوط به آن از آیات قرآن و روایات نبوی و علوی سرچشمه گرفته است نه از منابع الهیاتی مسیحیان و ملل دیگر، و تنوع آن‌ها معلول اختلاف فهم و تفاوت پیش فهم‌های اصحاب مذاهب مختلف است؛ از اهداف این پژوهش می‌باشد.

۱-۶. جنبه‌ی جدید بودن و نوآوری:

محققان ما در آثار کلامی و تاریخ عقاید و مذاهب اسلامی خویش به طور روشمند و مضبوط به این امر پرداخته‌اند و گویی به طور اساسی این پرسش برای آن‌ها مطرح نبوده است. به همین دلیل در آثار آن‌ها مطالبی هم اگر در این باره وجود دارد به صورت پراکنده و کلی است که در این پژوهش سعی می‌شود از آن‌ها استفاده شود. به هر حال در این پژوهش نگاهی نو به این مسئله می‌افکنیم و سعی می‌کنیم کم و کیف قضیه را روشن تر کنیم و امیدواریم به نتایج شایان توجهی در این باره برسیم.

۱-۷. روش انجام پژوهش:

روش تحقیق در این پژوهش کتابخانه‌ای است. در این پژوهش به بررسی اسناد تاریخی و کلامی با رویکردی تطبیقی و تحلیلی خواهیم پرداخت.

فصل دوم

بررسی ماهیت شناختی کلام خدا